

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ДОБРОВІЛЬНОГО ТА ОBOB'ЯЗКОВОГО СТРАХУВАННЯ

С.А. Пилипенко

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. В системі цивільно-правових засобів, які забезпечують захист майнових прав і інтересів громадян і організацій важливе місце посідає інститут страхування.

Залежно від підстав виникнення зобов'язань, згідно чинного законодавства страхування здійснюється в двох формах: добровільній та обов'язковій. Питання співвідношення обов'язкового й добровільного страхування пов'язане з перевагами та недоліками кожної з вказаних форм страхування. Тому, вважаємо за доцільне дослідити юридичну природу як обов'язкового, так і добровільного страхування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями дослідження інститутів обов'язкового та добровільного страхування займалися науковці радянського і сучасного періодів: М.І. Брагінський, К.А. Граве, П.М. Домбровський, Ю.О. Заїка, С.П. Красніков, Л.А. Лунц, В.В. Луць, Е. Мен, М.Я. Пергамент, С.А. Рибніков, В.К. Райхер, В.І. Серебровський, Я.О. Чапїчадзе, В.П. Янишен.

Метою даної статті є з'ясування сутності добровільного та обов'язкового страхування як основних форм страхування та дослідження юридичних фактів, покладених в основу виникнення правовідносин по обов'язковому та добровільно-страхуванню.

Основні результати дослідження. Протягом усієї історії страхування, в економічній та правовій літературі, висловлювались різноманітні точки зору про необхідність існування обов'язкового й добровільного страхування та критерії, які покладені в основу такого поділу.

Так В.В. Шахов розділяє страхування на добровільне й обов'язкове «за способом залучення в страхове співтовариство» [15, с. 41]. Ініціатором обов'язкового страхування є держава, яка у формі закону зобов'язує юридичних та фізичних осіб вносити кошти для забезпечення суспільних інтересів, ініціаторами добровільного – юридичні та фізичні особи.

К.О. Граве та Л.А. Лунц вважали, що поділ страхування на обов'язкове й добровільне здійснюється за джерелом виникнення страхування: добровільне виникає зі страхового договору, обов'язкове – безпосередньо в силу закону [3, с. 25]. В.І. Серебровський додавав, що критерієм, який лежить в основі поділу страху-

вання на обов'язкове і добровільне, є юридична природа страхування. Він зазначав, що добровільне страхування виникає з вільного порозуміння сторін – страхового договору, а страхування обов'язкове виникає безпосередньо в силу закону або з примусу зі сторони закону [12, с. 473-475].

На думку В.В. Луця, добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Види, умови і порядок проведення обов'язкового страхування встановлюються відповідними актами законодавства України [5, с. 611].

Інші автори, зазначаючи, що юридична природа страхування є дещо більшим, ніж питання про добровільність та обов'язковість, стверджують, що критерієм, який лежить в основі розмежування добровільного й обов'язкового страхування є метод здійснення страхування, який полягає в питанні про залежність виникнення страхування від волі сторін, не пов'язаної законом. На думку В.К. Райхера, питання про закон чи договір, як «джерело виникнення страхування», має другорядне, а іноді лише формально юридичне значення, в порівнянні з методом здійснення страхування [10, с. 219].

Позицію тих авторів, які вважають, що в основу поділу страхування на добровільне й обов'язкове покладене джерело його виникнення врахували розробники Закону про страхування, в якому зазначено, що обов'язкове страхування встановлюється законами України (ст. 5), а в основі добровільного страхування лежить договір між страхувальником і страховиком (ст. 6).

Для встановлення критеріїв розмежування обов'язкового й добровільного страхування необхідно з'ясувати, які юридичні факти впливають на виникнення цих форм страхових правовідносин. Тільки той чи інший юридичний факт може бути підставою виникнення зобов'язання.

Юридичний факт являє собою реальний життєвий факт, на підставі якого абстрактна форма закону перетворюється в конкретні права й обов'язки певних осіб [13, с. 285]. Під юридичними фактами у страховому праві слід розуміти конкретну життєву обставину, із наявністю якої норми права пов'язують настання передбачених у нормах правових наслідків. В юридичних фактах, які лежать в основі страхових правовідносин, відображаються особливості їх виникнення – це насамперед договір як юридичний факт, що пов'язує суб'єктів страхового відношення в силу їх взаємного волевиявлення.

Відповідно до законодавства (ст.6 Закону про страхування), добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Згідно Цивільного кодексу України договір є тим юридичним фактом (підставою), з яким закон пов'язує певні юридичні наслідки. Таким чином, факт укладання договору страхування свідчить про виникнення добровільного страхового правовідношення.

Які ж юридичні факти покладені в основу виникнення правовідносин по обов'язковому страхуванню? В юридичній літературі думки авторів по даному питанню розійшлися.

Прийняте положення про те, що обов'язкове страхування виникає безпосередньо в силу закону, не свідчить про те, що з моменту прийняття страхового закону відразу ж виникають конкретні правовідносини між страхувальником і страховиком, а також не вказує нам на ті юридичні факти, з якими закон пов'язує

певні юридичні наслідки (виникнення страхового правовідношення). З іншої сторони вказівка закону на те, що обов'язкове страхування встановлюється законом і здійснюється на підставі типового договору, також не дає можливості визнати типовий договір підставою для виникнення страхових правовідносин, тому що типовий договір не є індивідуальним актом, а носить нормативний характер [7, с. 86].

Так В.Н. Яковлев вважав, що юридичним фактом виникнення страхових правовідносин є страхове свідоцтво. Він зазначав, що підставою виникнення конкретного страхового правовідношення є не безпосередня сила закону, а страхове свідоцтво, яке визначає не тільки суб'єктів страхового правовідношення, але й конкретний зміст їх прав та обов'язків [16, с. 162]. Однак, страхове свідоцтво, на думку В.Н. Яковлева, в подальшому не впливає на відносини сторін. Страхове свідоцтво – це юридичний документ, зміст якого, як і інших юридичних документів посвідчує ті чи інші, юридично значимі факти або засновані на них правовідносини.

Юридичним фактом виникнення та існування майнового страхового відношення, на думку К.О. Граве та Л.А. Лунца, є страховий інтерес. Від його наявності залежить саме виникнення й подальше існування цього правовідношення. Вважаючи страховий інтерес як зацікавленість в збереженні майна, запропонованого до страхування, так і масштабом для визначення граничного розміру страхової суми [3, с. 41].

Як стверджує В.В. Луць, «юридичним фактом, із яким пов'язане виникнення зобов'язання по обов'язковому майновому страхуванню, є факт наявності у громадянина, організації на правах власності, повного господарського відання чи оперативного управління майна, яке відповідно до законодавства підлягає обов'язковому страхуванню» [5, с. 632].

Підставою виникнення правовідносин по обов'язковому особистому страхуванню пасажирів є складний фактичний склад: придбання проїзного квитка та перебування на транспортному засобі під час поїздки або на станції з моменту оголошення посадки і до моменту залишення станції.

Таким чином, враховуючи вищевикладені думки щодо підстав виникнення добровільних та обов'язкових страхових правовідносин, на нашу думку, підставою виникнення добровільних страхових правовідносин є договір, а обов'язкове страхування породжується юридичними складами, які передбачені безпосередньо законом.

Обов'язкове страхування є універсальним. Принцип універсальності був сформульований В.К. Райхером. Універсальність страхового забезпечення він виділяв в розумінні широти самої сфери дії страхування, що визначається: 1) за колом страхувальників; 2) за колом об'єктів, що підлягають страхуванню; 3) за колом страхових випадків [10, с. 236].

Обов'язковим називається страхування, яке виникає незалежно від волевиявлення його учасників. Воно розповсюджується на всіх осіб, які вказані в законі. Закон встановлює об'єкти, які потребують страхової охорони, і всі умови обов'язкового страхування.

На відміну від суцільного охоплення при обов'язковому страхуванні, при добровільному страхуванні здійснюється вибіркоче охоплення об'єктів страхового захисту, яке полягає в тому, що в його якості виступає той об'єкт, який стра-

хувальник бажає застрахувати. Страхувальниками можуть бути тільки ті особи, які виявили згоду застрахувати визначені об'єкти.

При здійсненні добровільного страхування важливу роль для врегулювання відносин між страхувальником та страховиком відіграють правила страхування, які визначають загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування. Вони розробляються страховиком самостійно для кожного виду страхування окремо і підлягають реєстрації в Уповноваженому органі при видачі ліцензії на право здійснення відповідного виду страхування [14, с. 503]. При укладенні договору страхування сторони вправі самостійно визначати його умови (можуть допускатися обмеження за об'єктами, суб'єктами), але не допускаючи істотної зміни положень, що містяться в правилах страхування.

Порядок визначення страхової суми при обов'язковому і добровільному страхуванні різний. Так, при добровільному страхуванні розмір страхової суми (страхового відшкодування) визначається угодою сторін (при майновому страхуванні – в межах страхової оцінки майна). При здійсненні обов'язкового страхування відбувається нормування страхових сум. Це означає, що в законі встановлюються розміри страхових сум, що підлягають виплаті при настанні страхових випадків.

Така ж різниця між добровільним й обов'язковим страхуванням при визначенні страхових платежів. При обов'язковому страхуванні визначення відбувається у нормативному порядку. Так як добровільне страхування здійснюється відповідно до угоди між страхувальником і страховиком, то тариф по цьому страхуванню є предметом угоди.

Обов'язкове страхування, як правило, виникає автоматично. Застрахованими вважаються всі об'єкти даного виду, незалежно від виконання страхувальником яких-небудь формальних вимог. Наявність об'єкта, що підлягає обов'язковому страхуванню вже достатньо для того, щоб він вважався застрахованим. Обов'язкове страхування, як правило, діє незалежно від виконання страхувальником свого основного обов'язку – сплати страхових платежів. Добровільне страхове праводіношення виникає після сплати страхувальником страхового платежу, і подальший розвиток залежить від сплати наступних платежів.

Обов'язкове страхування, як правило, не обмежене строком дії. Воно діє протягом усього часу, поки страхувальник користується застрахованим майном або застрахована особа, знаходиться у трудових відносинах із страховиком. Добровільне страхування завжди обмежено строком страхування. При цьому початок та закінчення строку особливо обговорюються в договорі, оскільки страхове відшкодування або страхова сума підлягає виплаті, якщо страховий випадок відбувся у період страхування. Безперервність добровільного страхування можливо забезпечити тільки шляхом повторного переукладання договорів на новий строк.

Слід зазначити, що окремі види обов'язкового страхування (наприклад, обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів) здійснюється на підставі укладеного договору страхування.

Принципи обов'язковості виходять за межі обов'язкового страхування як однієї з форм страхування. Обов'язковість має місце і при добровільному страхуванні, але має інший зміст та переслідує іншу мету. При добровільному страхуванні принцип добровільності розповсюджується в повній мірі тільки на страху-

вальників. Страховик, зобов'язаний укласти договір страхування з будь-яким страхувальником, який звернувся до нього з наміром про укладання страхового договору, який відповідає вимогам закону та правилам страхування. Отже, добровільне страхування є односторонньо обов'язковим, тобто обов'язковим для страховика, хоча до укладання страхового договору страхове правовідношення все ж таки не виникає.

В науковій літературі виникали спори по питанню приналежності відносин з обов'язкового страхування до тієї чи іншої галузі права. Питання про юридичну природу обов'язкового страхування по суті є питанням про те, що лежить в основі страхового правовідношення: договір чи закон, і чи є саме правовідношення відносинами права цивільного чи публічного.

В юридичній літературі висловлювалась точка зору про те, що обов'язкове страхування відноситься до інститутів публічного права. Прихильником цієї точки зору був В.І. Серебровський [12, с. 366]. До інститутів публічного права відносили обов'язкове страхування також С.А. Рибніков та П.М. Домбровський [4; 13-19]. Так, С.А. Рибніков зазначав, що обов'язкове страхування, проявляючись у вигляді певної публічно-правової повинності, повинно бути віднесене до інститутів права публічного [11, с. 31].

М.В. Гордон також підкреслював, що «правовідносини за обов'язковим страхуванням виходять за межі цивільного права. Тут не укладається договір, а органи страхування беруть на облік об'єкти, вказані законами. Усі ці об'єкти вважаються застрахованими, а платежі з їх власників стягуються в обов'язковому порядку» [2, с. 152]. Тому, підсумовує М.В. Гордон, відносини за обов'язковим страхуванням регулюються фінансовим правом.

Ця точка зору не отримала підтримки зі сторони більшості вчених. Так, Л.А. Лунц та К.О. Граве зазначали, що виникнення цивільно-правових відносин безпосередньо із закону або адміністративного акту – явище загальновідоме, тому цивільно-правовий характер відносин між страховиком і страхувальником за обов'язковим страхуванням не може викликати сумнівів [3, с. 25].

Е.М. Мен [8, с. 3-17] та С.П. Красніков [6, с. 11-19] також вважали, що страхування, в тому числі обов'язкове, має цивільно-правову природу. Професор М.Я. Пергамент стверджував, що зі сторони свого виникнення правовідношення лежить у площині публічно-правовій, але зі сторони свого змісту, те ж саме правовідношення, переважно – цивільно-правове [9, с. 12].

Точку зору щодо цивільно-правового характеру обов'язкового страхування поділяє і М.І. Брагінський [1, с. 143].

На думку В.К. Райхера, відносини з будь-якого виду обов'язкового страхування як і відносини з будь-якого виду добровільного страхування є відносинами цивільно-правового характеру [10, с. 191]. Цю точку зору прийняв і Закон про страхування, у ст. 1 якого (без розмежування на обов'язкове й добровільне) зазначено, що страхування – це вид цивільно-правових відносин.

Ми поділяємо останню точку зору, щодо цивільно-правової природи обов'язкового страхування. Згідно законодавства, цивільно-правові відносини можуть виникати в силу прямих приписів закону. Досить згадати Закон України «Про поставки продукції для державних потреб», який зобов'язує контрагентів вступити в цивільно-правові відносини. Цивільно-правові відносини можуть

виникати і за відсутності договору, як такого. Так наймач жилого приміщення перебуває у цивільних правовідносинах із наймодавцем, незалежно від того чи укладений договір як такий. Щодо змісту договору, то досить згадати існування численних Типових договорів, які по суті ігнорують свободу сторін, щодо формування змісту договору. Оскільки і Типовий договір оренди, і Типовий договір найму жилого приміщення, і Типовий договір купівлі з публічних торгів жорстко встановлюють сторонам межі договірної поля, обмежуючи їх волевиявлення, визначаючи не лише істотні умови договору, а й підстави і межі відповідальності, умови розірвання договору тощо.

Зміст та елементи правовідношення, які виникають при обов'язковому страхуванні, тотожні правовідносинам при добровільному страхуванні. І в обов'язковому і в добровільному страхуванні одні й ті ж страховики, страхувальники, об'єкти страхування, ризики, страхові випадки. Як у добровільному, так і в деяких обов'язкових видах страхування страхувальник має можливість вибору страховика, строки страхування, розміри страхової суми. Скажімо, такі права, законодавство надає страхувальнику при такому виді обов'язкового страхування як страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів. Ті ж самі обставини як при обов'язковому, так і добровільному страхуванні є підставами звільнення страховика від обов'язку виплатити страхувальнику страхову суму чи страхове відшкодування.

Висновки. Таким чином, розглянувши юридичну природу та особливості здійснення добровільного і обов'язкового страхування, доходимо таких висновків:

- обов'язкове страхування є універсальним, має широке коло страхувальників, страхових випадків та застрахованих об'єктів;
- воно, як правило, безстрокове, виникає й діє незалежно від сплати страхового внеску, а також виникає незалежно від волі страхувальника. При добровільному ж страхуванні здійснюється вибіркове охоплення об'єктів страхового захисту. Добровільне страхове правовідношення виникає після сплати страхувальником страхового платежу і страхова охорона надається на певний строк;
- обов'язкове страхування породжується юридичними складами, які передбачені безпосередньо законом, а підставою виникнення добровільних страхових правовідносин є договір між страховиком і страхувальником.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Брагинский М.И.* Договор страхования. – М. : Статут, 2000. – 174 с.
2. *Гордон М.В.* Радянське цивільне право. Частина друга. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1966. – 315 с.
3. *Граве К.А., Луиц Л.А.* Страхование. – М. : Госюриздат, 1960. – 176 с.
4. *Домбровский П.М.* Вопросы права в неокладном страховании // Вестник Госстраха. – 1923. – № 1-2. – С. 13-19.
5. *Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посібник для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О.В. Дзера (ред.); Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Стереотип. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 910 с.*
6. *Красников С.П.* Экономика и право в страховании // Вестник Госстраха. – 1923. – №13-15. – С. 11-19.
7. *Луиц В.В.* Система договорів за проектом нового Цивільного кодексу України // Вісник академії правових наук України. – Харків : Право, 1997. – № 1. – С. 76-87.

8. Мен Е. Юридическая природа страхового договора по законодательству РСФСР // Вестник Госстраха. – 1923. – № 7-8. – С. 3-17.
9. Пергамент М.Я. Еще к вопросу о юридической природе страхования // Вестник Госстраха. – 1923. – №21. – С. 3-14.
10. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. – М.: Изд-во «АН СССР», 1947. – 283 с.
11. Рыбников С.А. Юридическая природа взаимоотношений сторон в обязательном страховании // Вестник Госстраха. – 1923. – №11-12. – С. 28-31.
12. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1997. – 567 с.
13. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юриздат, 1974. – 351 с.
14. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького – Х.: Право. – 2011. – Т. 2. – 816 с.
15. Шахов В.В. Страхование: Учебник. – М.: Страховой полис, ЮНИТИ, 1997. – 311 с.
16. Яковлев В.Н. Страховые правоотношения в сельском хозяйстве. – Кишинев: Штица, 1973. – 231 с.

Пилипенко С.А. Юридична природа обов'язкового та добровільного страхування

У статті розглядаються питання співвідношення обов'язкового та добровільного страхування. На основі проведеного аналізу наукових поглядів і законодавства України з'ясовано, які юридичні факти покладені в основу виникнення правовідносин по обов'язковому та добровільному страхуванню. Також досліджена цивільно-правова природа обов'язкового страхування.

Ключові слова: добровільне страхування, обов'язкове страхування, договір страхування, страховик, страховальник.

Пилипенко С.А. Юридическая природа обязательного и добровольного страхования

В статье рассматриваются вопросы соотношения обязательного и добровольного страхования. На основе проведенного анализа научных взглядов и законодательства Украины выяснено, какие юридические факты положены в основу возникновения правоотношений по обязательному и добровольному страхованию. Также исследована гражданско-правовая природа обязательного страхования.

Ключевые слова: добровольное страхование, обязательное страхование, договор страхования, страховщик, страхователь.

Pylypenko S.A. Legal nature of obligatory and voluntary insurance

The matter of obligatory and voluntary insurance correlation is analyzed in this article. Based on the analysis of scientific approaches and Ukrainian legislation particular legal facts of appearance basis of legal relations for obligatory and voluntary insurance were determined. The civil nature of obligatory insurance is studied as well.

Key words: voluntary insurance, obligatory insurance, contract of insurance agreement, insurer, insuree.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2012.